

Присяжнюк Ю.П. (Черкаси)

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЗАЄМИНИ СЕЛЯН І
ВЛАДИ В «ГОЛОДНІ» 1946–1947 роки
(з використанням матеріалів польових досліджень
у селах Кіровоградської та Черкаської областей)**

З огляду на традицію, яка існує в західноєвропейській історіографії, – фахово цікавитися історичними подіями лише через певний проміжок часу, дослідження проблем голоду 1946–1947 рр. в Україні є показовим. Правда, мотиви суттєво різняться. У нашому випадку ситуація пояснюється не так прагненням ретельно дотримуватися професійної етики, як сумнозвісним політичним замовленням, світоглядними відмінностями, відповідним їм способам поведінки українських служителів Клію.

Справді, понад чотири десятиліття від моменту, коли в українському селі відбувалося третє впродовж першої половини ХХ ст. «голодне» лихоліття, ніяких згадок в науковій літературі не зустрічаємо¹. З кінця 1980-х років ситуація почала повертати на краще, варто визнати – під впливом усе тієї ж політичної кон'юнктури. В умовах ослаблення та краху комуністичної диктатури, а в історіографії – концептуального переосмислення новітньої історії, інтерес до події зростав. Про неї заговорили, стали з'являтися перші публікації. Швидко змінювалася оцінка ще вчора «невідомого» повоєнного голоду. Спочатку в текстах переважали слова «недорід», «неврожай», «продовольчі труднощі», «голодні роки», потім усе частіше «голод» і нарешті – «людомор», «голодомор». Наприкінці 1990-х років штучність голоду 1946–1947 рр. уже не викликала сумніву у фахівців, які спеціалізувалися на цій тематиці². Проте деідеологізація проблеми далеко не закінчилася. В українських істориків немає одностайності в цьому питанні й дотепер. Хоча більшість із них схильні вбачати в повоєнному голоді «віддзеркалення репресивної політики тоталітарної імперії» чи принаймні визнають факт «активного долучення державної політики»³. Власне саме цей чинник у поєднанні з тяжким становищем знекровленого війною села та посухою, яка охопила переважно південні й східні області, розглядається як основна причина третього радянського голоду в Україні.

Долучаючись до таких міркувань, вважаємо за необхідне дещо розширити розуміння загалом зверхнього та явно паразитичного ставлення комуністичних керманів СРСР (УРСР) до селянства. У доповіді Алена Безансона на міжнародній конференції «Вандея в історії» (відбулася у Ля Рош-сюр-Йон 22–24 квітня 1993 р.) під промовистою назвою «Війна більшовиків проти селян» джерела низки трагедій ХХ ст., про одну із яких ідеться в цьому сповіщенні, автор виправдано, на наш погляд, шукав у традиціях революційної російської інтелігенції. Власне вона висунула й сформулювала щодо селянського світу два

протилежних погляди, яким у недалекому майбутньому судилося відіграти ключову роль «ідеологічного забезпечення» антигуманної політики стосовно українського села. Отож, з одного боку, селяни вважалися «*Народом*, душею країни, стражденним і терплячим; з другого боку – це була “чернь”, відсталий, дурний, несприйнятливий до революційних ідей клас, який протидіє прогресові»⁴. Зрозуміло, що цей своєрідний російський марксизм спирався на, так би мовити, «єдино наукові та правильні» положення класиків. А. Безансон зазначив, що ще «Маркс говорив про “ідіотизм сільського життя”». Але «Плеханов переплюнув його (тут, очевидно, повною мірою далися взнаки впливи російської “сільської глибинки”. – *Ю.П.*): “Бородаті орачі, жорстокі й немилосердні, взагалі тварини». Ленін доповнював, «що за своєю суттю селянин далекий від того, щоб бути колективістом, він має інстинкт “жорстокого і дріб’язкового індивідуаліста”» (у контексті таких міркувань українські хлібороби мали потрапляти в особливу немилість. – *Ю.П.*). Для Сталіна, згідно з Хрущовим, «селяни були гноєм»⁵. Таким чином, марксистське положення про «неперспективність селянства як класу в умовах розвитку капіталізму», сформульоване в середині XIX ст. на західноєвропейському «ґрунті», отримало оригінальне продовження в ідейних положеннях та державній політиці російських марксистів наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Не торкаючись проблеми ієрархії цінностей та пріоритетів російської етнокультури (а така потреба сама собою зрозуміла) нагадаємо лише, що особливої політики, яка б враховувала самобутність українського села, офіційна Москва не проводила ні в довоєнні десятиліття, ні в повоєнні роки. Все робила «на свій лад», як знала і як могла. Тому цілком виправданим було б врахування, сказати б, «ментального змісту» правлячого режиму. Беручи до уваги можливі докори в політичній заангажованості, зокрема намірах «посварити братні народи», фахівці часто-густо уникають такої перспективи (ще раз акцентуємо увагу на питанні – чи завжди достатньо шістдесят років історії, щоб отримати право на професійне трактування подій минулого?). Міркуючи за відомим шаблоном, вони зводять проблему до її ідеологічної (комуністичної) складової, хоча очевидно, що пояснення потрібно шукати в значно масштабнішому діапазоні епістемологічних можливостей.

Взяти б до уваги принаймні ту унікальну мобілізаційну роль російської (радянської) держави, яку вона за віковічною традицією мала виконувати щодо, так би мовити, швидкого (надшвидкого) забезпечення чергових «історично потрібних» результатів. Її вияви в 1946–1947 рр. досить наочно простежуються в «більшовицькій боротьбі за хліб», «оперативному контролі за хлібозаготівлями», «несумлінному ставленні до державних інтересів деяких керівників на місцях»⁶. Однак, через вищезгадану «ідейно-світоглядну оказію» висвітлення цих аспектів відкладається, схоже, до «кращих часів».

Беззаперечним варто вважати факт, що повоєнний голод (голодомор) за своїми причинами (тут без «жорсткої» детермінації та аналогії), характерними

ознаками, реагуваннями з боку влади, оцінками «провладної» радянської історіографії та, зрештою, тому, як він відбився в народній пам'яті, був по суті продовженням страшних подій 1921–1923 та 1932–1933 рр. Правда, виявився не таким «суцільним». З'ясування цієї обставини дозволяє історично істотно ширше ставити проблему про колізії взаємовідносин між жертвою антисоціальної політики на селі (селянством) та її організатором (радянським комуністичним режимом). Для зручності їх доречно розділити на умовно «типові» та «кон'юнктурні».

Стосовно типових (трансісторичних) взаємин офіційної Москви з українським селом, то потрібно визнати, що на державному рівні «рівноправної» співпраці явно не виходило. Більше того, контекст стосунків між центральним та республіканським ідеологічно однотипним керівництвом взагалі не передбачав потреби «радитися з народом». Самі спроби такого діалогу вважалися ознакою політичної слабкості. Йосифом Сталіним та його найближчим оточенням вони, зрозуміла річ, не віталися й осуджувалися. А при певному збігу обставин надмірний демократизм на місцях загрожував перспективою потрапити в уже добре відпрацьовані на той час «жорна» репресій. У цьому річищі оцінка «недбалих» місцевих керівників з політичним ярликом «злочинців перед партією й народом» порівняно більшою мірою символізувала характер суспільних реалій, ніж кон'юнктурно часто вживане «вороги народу». Оскільки сам народ не тільки приносився в жертву великодержавним планам та амбіціям політичних керманців, але й принагідно виконував роль абстрактного, але «дієвого» «морального судді» антилюдської ідеології та політики.

Своєрідний погляд селян на по суті антиселянську державну політику зумовлювався особливостями попереднього історичного поступу самого українського села, а також тією соціально-політичною ситуацією, яка склалася в перші повоєнні роки. Власне примусове вилучення хліба з колгоспів не сприймалося як ворожа акція. Позаяк, по-перше, реанімована політика «воєнного комунізму» була в певному розумінні звичною й до деяких меж психологічно «прийнятною» для селян. По-друге, ще свіжі спогади, душевний біль та моральні страждання, заподіяні гітлерівськими окупантами, трактувалися й відповідним чином засвоювалися сільським населенням у вигідному для влади контексті. Комуністична пропаганда мала тут помітний політичний успіх. Щоб осуджувати владу, з якою пов'язувалася ейфорія величної і водночас надмірно жертвовної перемоги над нацизмом, – потрібна була не лише особиста мужність, але й здатність до глибокорационального мислення. Кажучи більш лаконічно й узагальнено, селянський інтелект мав «пересилити» селянське «серце», піднятися над усталеними стереотипами власного мислення, ідейними переконаннями, емоціями та страхом. Зробити це було надзвичайно важко, практично неможливо. Тож нічого дивуватися відсутності адекватно жорсткої відповіді зубожілого повоєнного села на сталінську політику. Осуд влади, як правило, обмежувався з'ясуванням стосунків на, так би мовити, місцевому рівні. В абсолютній більшості випадків справа локалізувалася

взаємними персональними претензіями, докорами, образами, погрозами помсти – найчастіше між «недбалими» селянами (їхніми родичами) та тутешніми провідниками «партійної лінії». Адже влада для селян – це насамперед місцеві керівники. Вони – бригадири, сторожі та ін. – були першою ланкою того державного апарату, який «викривав і карав» «крадіїв» та «дармоїдів».

Власне цей бік стосунків старожили мають на увазі, коли згадують, що в повоєнні роки «влада була жорстокою, сильно знущалася над людьми, брала занадто великі податки». До речі, «податок на хату» сплачувався як у натуральному вигляді («Є та курка чи немає, а 120 яєць, 40 кг м'яса маєш здати»), так і грошми («самообклад», «страховка», «холостяцький»). Принцип оподаткування був доволі «простий»: є корова – здавай молоко, кури – неси яйця, свині – здавай м'ясо та плати гроші, фруктові дерева – знову ж таки плати гроші. Тих селян, які приховували свої сякі-такі статки й своєчасно не сплачували податки, «на вибір» заарештовували, били, на деякий час зачиняли у приміщенні сільської ради, «висилали на висилку» (інколи на 10 і більше років до Сибіру). В останніх випадках не зважали й на малолітніх дітей, що залишалися без догляду та підтримки. Процедура оподаткування, зі спогадів мешканки села Злинки Кіровоградської області Тетяни Василівни Пензякової, виглядала «належним чином»: «Оце прийшли, кажуть приблизно: “Сорок три сотки”. Так і прописали “Сорок три”. І не міряли точно. Жита стільки, картоплі скільки соток, квасолі стільки, цибулі стільки. А вираховували там певний процент, скільки я повинна здати». Прикметно, що навіть таку «державну» проблему як знецінення карбованця («гроші в селах носили мішками») селяни не звикли пов'язувати з політикою правлячої верхівки. Для них це радше частина «загальних повоенних труднощів».

Більшовицький режим сприймався й визнавався селянами «черговою домінуючою силою». Ймовірно їхній патріархальний спосіб мислення «не розрізняв», де вона влада «від Бога», а де «від сатани» (влада атеїстична). Синкретизм традиційної картини світу (світосприйняття, світобачення та світогляду) серйозним чином перешкоджав сублімації релігійного у площину усвідомленого. Відтак радянська влада (як і будь-яка інша диктаторська влада) кореспондувалася з «вищою силою», перед нею відчували страх, який у свою чергу сприяв активізації терпимості – історично сформованого у психокulturі «традиційного українця» чинника виживання. Толерантність (часто на межі самоприниження) виступала для селян зрозумілою «життєвою правдою». Водночас, як «вічні заручники поточного моменту», вони відчували не лише постійну тривогу (перебували в дистресовому стані), але й певною мірою заздрили «носіям влади»⁷. Тільки від них чекали змін, сподіваючись, як завжди, на «добро». Саме ці обставини слугували вирішальною «підставою» вважати сталінський режим «своїм», ідентифікувати себе з його «успіхами» та «невдачами». Своєрідним соціально-політичним підґрунтям такої «тісної взаємодії» були «добре відпрацьоване» (міфологізоване) історичне минуле та надмірна ідеологізація чинних взаємовідносин.

Мешканців повоєнних українських сіл ніби повернули в домодерний період історії, примусово «замкнули у власному ego». Вони вкотре мали гостро відчувати

свою «спорідненість» з природою, кліматом, землею, тобто знаходитися в тому становищі, коли смисл життя в першу чергу залежав від наявності (чи відсутності) помешкання (хати), городу, працездатних членів родини. Віковичний світоглядний імператив – «потрібно дочекатися наступного врожаю» – отримував вагому «підтримку» від державної влади. Що пригадують люди, чиї молоді та юнацькі літа припали на перші повоєнні роки? (Довіра історика до цих спогадів має бути великою, адже пам'ять людей про недоїдання та голодну смерть рідко кого зраджує. Вона міцно «тримає» сюжети про «перепалену війною землю», яка кілька років після звільнення від нацистської окупації або взагалі була непридатною для сільськогосподарського обробітку, або врожаї були настільки мізерними, що питання неупереджено налаштованого дослідника про причини голодування попервах навіть викликають подив). Пояснення традиційні – «Хліб на полях мало родив», «Картопля була як горох». «Краще городи родили до берега, у кого ж під гору, – то не сильно», – згадує Лідія Яківна Присяжнюк, мешканка села Павлівки Черкаської області. Такі міркування рідко коли виходять за межі землеробського способу життєдіяльності. До речі, «рідна» радянська влада суворо обмежувала розміри ділянок, які надавалися в користування, на відміну від «німця, який давав землю тому, хто хотів».

Багато родин мешкало в землянках, нерідко також траплялося, що в одній хаті знаходило притулок 3–5 сімей. Проте «справжнім лихом» вважався голод. Сучасниками він сприймався як найбільше горе, таким і надалі зберігався в народній пам'яті. Гостре відчуття потреби в їжі, не кажучи вже про тривале життя впроголодь, спізнали тоді більшість українських селян. Старожили із тих сіл, де голод був масовим, згадують, що «корів майже не було, в основному – кози». У багатьох селах та цілих районах харчовою «нормою» у голодні 1946–1947 роки ставав бур'ян, найчастіше коріння лопуха та лободи. Його товкли, готуючи у такий спосіб спеціальну густу рідину, з якої пекли щось схоже на млинці (ліпеники, маторженики). До «повсякденного раціону» за нагоди добавляли половину, просо, подрібнене листя, траву, кору дерев, інколи особливо тяжкі для шлунку кормові культури. Багато було сімей, що їли лушпайки, висівки (нерідко випрошували їх у сусідів). Бувало, діти визбирували перегнилу й засохлу минулорічну картоплю й пекли з неї тоненькі коржики. Найважче було багатодітним сім'ям. За спогадами очевидців, члени таких родин часто харчувалися буряками (їх пекли, смажили або терли), буряковим насінням (терли його жорнами на порошок, що нагадував борошно), буряковим листям, яке також варили. Як правило, батьки, старші брати й сестри слідкували, щоб за один раз діти не споживали надто багато сурогатів, але встежити вдавалося далеко не завжди. Від тривалого, впродовж тижнів, а то й місяців, вживання таких страв найчастіше помирали діти – давалися ознаки загального виснаження організму або, частіше всього, хвороби шлунка.

Як відомо, поля почали засівати в перший же післяокупаційний сезон, однак на місцях тяжких боїв, особливо там, де добре «попрацювала» артилерія, включення

чорноземів у сільськогосподарській обробіток відбувалося не відразу й зайняло кілька років. Як згадують самі селяни, «люди, щоб прогодувати себе та своїх дітей, потроху крали з полів». Очевидно, це було доволі поширене явище, яке насамперед варто розуміти як своєрідний вихід із ситуації крайньої безвиході. Цікаво, що тих чоловіків, жінок, підлітків, які за крадіжки колгоспного майна потрапляли до тюрем (про що свідчить приказка – «За 2 буряки – 5 років тюрми!»), односельці ніколи не осуджували. Тобто «в рамках» народної моралі такі дії не вважалися злочинними. Прислухаючись до логіки міркувань самих селян, так воно напевне й було, адже випадки крадіжок між самими людьми в ті роки траплялися надто рідко.

Натомість працювати доводилося дуже тяжко. Потрібно було струджуватися до повного виснаження, щоб за робочий день заробити один (чи півтора-два) трудовні. Платню нараховували «по врожаю», звичайно 300–400 г зерна за трудовень. Нерідко траплялося – селяни працювали взагалі задарма. Гроші отримували рідко й мало («Якісь там копійки нараховували, але всі ці копійки йшли в займ»). Але за п'ятихвилинне запізнення на роботу могли «отримати» до 3 років, а за крадіжку 300 г пшениці – 3–5 років ув'язнення. Бувало, малолітні діти бачили батьків тільки вночі, бо о 6-й ранку ті вже працювали в полі, а 10–12-літні діти через крайні злидні змушені були з раннього ранку збирати в полі колоски...

Отже, торкаючись питання про історичну пам'ять щодо взаємин селян і влади в «голодні» 1946–1947 роки, варто наголосити, що старожилам, які пережили ті страшні події, у першу чергу згадується повоєнна розруха, відсутність житла та харчів (надто виразно мешканцями тих сіл, які особливо не пощадив вихор війни). Запас вражень, що зберігаються в їхній свідомості, не містить чітких уявлень про штучність голоду 1946–1947 рр. Здебільшого люди не схильні шукати причини трагедії в діях держави, вадах комуністичного режиму, що, очевидно, виправдано пояснювати імперативами їхнього загалом традиційного (домодерного) світобачення, самобутніми екзистенціальними глибинами психокультури. Персональні образи «на все життя» залишилися хіба що на тих односельців, які були провідниками «партійної лінії» на місцях.

¹ Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98.

² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан М.О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., доп. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 247 с.

³ Там само. – С. 180.

⁴ Див.: Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001. – С. 140.

⁵ Там само.

⁶ Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 104.

⁷ Донченко О.А., Романенко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – С. 172, 241, 259–260.